

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПЕРЕКЛАДУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ «ІЗБОРНИКА 1073 Р.»: ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ

Стаття присвячена дослідженню філософської термінології відомої киеворуської перекладної пам'ятки XI ст. – «Ізборника 1073 р.». У минулому вчені вже зачіпали цю тему. Проте, їхня увага була зосереджена на логічній термінології, що відбилася у відомому фрагменті «Ізборника», який дістав назву «філософський трактат» (арк. 222 зв. – 237). Автор цієї статті, на відміну від інших учених, дослідив частину тексту, як-от «Йосипа на Маккавеїв» (арк. 60 зв. – 62). Вона не менш важлива для з'ясування особливостей ужитку філософської термінології, аніж уже згадуваний «філософський трактат». Глава «Йосипа на Маккавеїв» у «Ізборнику» є перекладом старослов'янською мовою із грецької уривків із 4-ї книги Маккавеїв, де ставиться питання про те, як розмисел може керувати пристрастями. Цей відомий апокриф досить насичений рецепціями класичної грецької філософії, насамперед платонізму, аристотелізму та стоїцизму. Він також надзвичайно цінний ілюстрацією складного процесу підбору перекладачем давньослов'янських відповідників до грецьких філософських термінів, пов'язаних із філософією пізнання й етикою, деякі з них згодом утвердилися в нашій філософській мові. Зокрема проаналізовано особливості перекладу на старослов'янську грецьких слів «λογισμός», «νοῦς», «λόγος», «σοφία», відображених у «Ізборнику», а також розглянуто можливість перекладу відповідних старослов'янських термінів на сучасну українську мову. Результатом дослідження стало визнання необхідності знову поставити питання про здатність сучасної української філософської термінології передавати при перекладі давньогрецьку чи навіть давньослов'янську термінологію, пов'язану з філософією пізнання. Зокрема при роботі з «Ізборником» стає зрозуміло, що в сучасній термінологічній схемі неправомірно всі пізнавальні процеси і психічні інстанції охоплювати поняттям «розум». Маючи справу з давнім рукописним матеріалом старослов'янською мовою, зокрема «Ізборником 1073 р.», слід провести визначення і розрізнення понять «розмисел», «ум», «розум», «мудрість», адже вони мали відмінне смислове навантаження, породжене спробою їх перекладу з греки.

Ключові слова: «Ізборник 1073 р.», філософська термінологія, розмисел, ум, розум, мудрість.

Усвідомлення особливостей уживання філософських термінів у найбільш ранніх писемних пам'ятках нашої культури є важливим як для оцінки знайомства наших пращурів із філософськими надбаннями того часу, так і для осмислення витоків термінологічної матриці сучасної україномовної філософії.

Унікальна писемна пам'ятка XI століття – «Ізборник 1073 р.» є щодо цього ексклюзивною. Не маючи на меті аналіз об'ємистої текстології пам'ятки, лише коротко нагадаємо, що «Ізборник» являє собою давньослов'янську рукописну пергаментну книгу, у якій зібрано фрагменти творів християнських мислителів та інші актуальні тоді відомості, як-от список заборонених книг, основи вчення про стилістику, невеличкий хронограф тощо. Низка сучасних наукових свідчень вказує на те, що цей твір знали та активно використовували в часи Русі та значно пізніше, але серйозне вивчення пам'ятки розпочалося тільки з 1817 р., коли вона була виявлена у книгозбірні Воскресенського монастиря (Істра, Росія) археографічною експедицією під керівництвом Павла Строева та Костянтина Калайдовича [Словарь книжников и книжности Древней Руси (СККДР), 1987, с. 194]. Зараз пам'ятка зберігається у Синодальній збірці Державного історичного музею у Москві (Шифр: ГИМ Синод. № 1043). З 1817 р. було кілька спроб видати «Ізборник 1073 р.», зокрема й у вигляді фотокопій сторінок. Найавторитетнішим у наш час

вважається факсиміле 1983 р., яке враховує реставраційні роботи 1978–1981 рр. [див.: Изборник Святослава 1073 г.: Факсимильное издание, 1983; Изборник Святослава 1073 г.: Научный аппарат факсимильного издания, 1983]. Саме це видання й було використано в нашій статті (посилання на аркуші фотокопії рукопису). Нині встановлено, що «Изборник» є руською копією болгарського перекладу з греки візантійського збірника. Ані грецький оригінал, ані болгарський переклад-протограф наразі не знайдені. З'ясована лише група текстів, що близька за змістом до грецького оригіналу. Такими є грецькі рукописи «Codex coislinianum» № 120, що зберігається у Національній бібліотеці Франції (Paris. Coisl. 120), і один зі списків Ватиканської бібліотеки (Vat. gr. 423) [див.: Бибииков, 1996]. Також знайдено декілька більш пізніх списків болгарського протографа та розглядуваної нами руської копії [див.: СККАР, 1987, с. 194–195]. Припускають, що болгарський переклад замовив для себе славнозвісний цар Симеон I (864/5–947) наприкінці IX – на початку X ст., бажаючи, очевидно, мати у своїй бібліотеці книгу, подібну до популярних тоді у Візантії антологій. Тому як болгарські, так і західні вчені називають цю пам'ятку «Симеоновим Изборником». Присвята Симеону зберіглася в одному зі списків болгарського протографа XV ст. (РНБ. Кир.-Бел. 1/1082), його ім'я згадується також у цілій низці сербських списків XIV–XVI ст. [див. про це: Симеонов сборник, 1991, с. 39–43, 70–71]. Руські книжники, імовірно, переписали болгарський текст на замовлення князя Святослава Ярославича (1027–1076), а тому в нашій науковій літературі часто вживається й інша назва пам'ятки – «Изборник Святослава». У рукописі «Изборника 1073 р.» саме він названий замовником книги. Ім'я Святослава написано по затертому тексту, який відновити не вдалося (найімовірніше, це було ім'я Симеона). Також тут двічі зустрічається похвала Святославу (арк. 2 – 2 зв., 263 зв.) і мініатюра із зображенням його родини (арк. 1 зв. – 2).

Джерело, як уже зазначалось, унікальне. Для істориків воно цінне як одна з найдавніших наших рукописних книг, та ще й точно датованих (рукопис, як вважають вчені, було створено двома переписувачами, один з яких (Йоанн) вказав своє ім'я і рік написання (арк. 263)); учених-філологів зацікавила величезна кількість київських мовних особливостей, украплених у болгарську редакцію старослов'янської мови, якою вона написана [див.: Огієнко, 1929, с. 115, 118–122]. Свій інтерес до пам'ятки мають також історики української філософії. Він спровокований принаймні тим, що це книга, де вразі у вітчизняній писемній спадщині зустрічаються терміни, пов'язані з філософією і філософами (арк. 10 зв., арк. 18 зв.). І звісно ж, не безпідставним буде припущення, що це одна з найбільш ранніх книг, завдяки якій наші пращури вперше познайомились із фрагментами творів та ідеями цілої низки християнських філософів. Тут містяться, наприклад, найперші вітчизняні згадки про Платона (арк. 98 зв.).

Однак найбільшу зацікавленість із філософського (зокрема – термінологічного) боку, звісно ж, викликав фрагмент «Изборника 1073 р.», розташований на аркушах 222 зв. – 237, названий ученими «філософським трактатом», або «філософськими главами», де дається пояснення суті аристотелівських категорій («сутність», «сущє», «природа», «іпостась», «рід», «вид», «випадкове», «індивідуальне», «кількість», «якість» тощо). Монографія болгарського вченого Божидара Пейчева «Філософський трактат в Симеоновій збірці» [Пейчев, 1977], що з'явилася в нас у російському перекладі Вілена Горського 1983 року та була подана як «перше в марксистсько-ленінській історико-філософській науці дослідження Изборника Святослава 1073 р.» [Пейчев, 1983], якраз і являла собою детальний розбір саме цього фрагменту. З'ява книги в Радянському Союзі, а точніше – доданого в кінці самим Пейчевим перекладу «філософського трактату» «Изборника» російською [див.: Изборник Святослава 1073 года: Философский трактат, с. 138–145], викликала термінологічну критику з боку філолога Олександра Камчатнова, зосереджену навколо (часто проблематичних для російської мови) понять «сущность»/«сущєе» та ін. [Камчатнов, 1987, с. 67–73].

Наш інтерес, проте, спрямований не на цей, а на інший фрагмент «Изборника 1073 р.», озаглавлений «Йосипа з Маккавеїв» («Ївсифово. оґь Макавейї», арк. 60 зв. – 62),

який майже не привертав увагу вчених, окрім хіба що Станіслава Бондаря – автора, мабуть, найавторитетнішого до цього часу філософського дослідження руських Ізборників [Бондарь, 1990, с. 28–31]. Однак, як нам здається, щодо з'ясування особливостей вжитку філософської термінології він є не менш важливим, аніж вже згадуваний «філософський трактат». Якщо в першому вміщені спроби перекладача відтворити сітку категорій аристотелівської логіки, то в нашому фрагменті представлені проблематичні, тепер уже для української мови, поняття «розум», «розмисел», «ум», «мудрість», що належать до філософії пізнання і часто неправомірно охоплюються одним-єдиним українським словом «розум». «Варто уточнити, – пише у передмові до однієї зі статей “Словника європейських філософій” Олег Хома, – що цей український термін (“розум”. – О. К.) вітчизняні філософи часто вживають у майже неозорому, як на нашу думку, семантичному діапазоні, принаймні, в різних українських перекладах його використовували для відтворення чи не всіх основних інстанцій душі, відомих класичній філософії: ratio, mens, intellectus, ingenium, animus, spiritus, νοῦς, διάνοια, Vernunft тощо. Якщо ця тенденція збережеться, ми ризикуємо невдовзі здійснити остаточне спрощення, лишивши у філософському лексиконі саме тільки слово «розум» для позначення всього, що може бути позначене. Мабуть, тоді наша філософія гарантовано здобуде гучну славу (дарма що трохи специфічну), бо такі втілить своєрідно досягнутий ідеал “усеєдності”. Але, на нашу думку, таке розширене тлумачення терміна є радше недоліком, ніж предметом гордоців, і зумовлене воно передовсім зародковим станом історико-філософської культури» [Європейський словник філософій, 2009, с. 175].

Водночас на цих сторінках «Ізборника» ми спостерігаємо першу спробу перекладу з грецької мови апарату етичної термінології. Така подвійність розглядуваного тексту не випадкова, адже головна мета цього фрагмента – знайти, у якій спосіб розмисел може управляти пристрастями, визначити, що є розмисел, а що є пристрасть, які бувають види пристрастей, а також з'ясувати, чи всі види пристрастей може стримувати розмисел (арк. 60 зв.).

У цій публікації ми обмежимося лише першим аспектом, а саме термінологією, пов'язаною з філософією пізнання, маючи сподівання, що стаття, присвячена етичній термінології, буде представлена згодом.

Для початку, і дещо забігаючи наперед, наведемо переклад вступної частини розглядуваної статті «Ізборника 1073 р.», використовуючи сучасну українську філософську термінологію, доцільність уживання якої буде, втім, обґрунтовано нижче:

«Пытїемъ оубо самодръжьць ли
страстьмъ и' помысломъ. расоудимы же
что е' помысль что ли страсть. и' колико
страстьмъ видовъ. и' аште всьми
свладѣете тьми. помысль оубо и'сть
оумъ съ правомъ разоумомъ. паче
почитаю' моудростное' житиє'. моудрость
же и'сть вѣдѣниє' бж̄ьскыиъ и'
чл̄вчьскыиъ вештии и' е'же и' тьмъ вина.
се же оубо е'сть законное' оучение. имъ
же божьскаю' чисть и' чл̄вчьскаю'
пользньн̄ навикаемъ» (арк. 60 зв.).

«Запитаймо, чи керує розмисел
пристрастями. Розсудимо ж, що є
розмисел, а що є пристрасть, і скільки
пристрастей є видів, і чи всіма ними може
оволодіти [розмисел]. Розмисел, отже, то
є ум з правильним розумом, що більше
всього шанує мудре життя. Мудрість же є
знання божественних і людських речей та
їх причин, а отже, – це є правильне
навчання, яким божественної чистоти і
людської корисності набуваємо».

Фрагмент, який ми щойно переклали, є дійсно «Йосипа з Маккавеїв», себто витинкою з IV книги Маккавеїв, авторство якої в ті часи приписували Йосипу Флавію. У відповідному фрагменті відбито 4 Макк. I. 13–17 [див. про це: Foster, 1996, р. 87]. Цей відомий апокриф був надзвичайно насичений рецепціями класичної грецької філософії, насамперед платонізму, аристотелізму та стоїцизму, а також відповідною термінологією.

Для нас він надзвичайно цінний ілюстрацією складного процесу підбору, очевидно, болгарським перекладачем, слов'янських відповідників до грецьких філософських термінів, які, зокрема й завдяки «Ізборнику 1073 р.», назавжди утвердилися в нашій філософській мові, хоча згодом сплутались і децю втратили свій первинний зміст. Отже, розглянемо, що це за терміни.

1. **«Розмисел».** Як керівну щодо пристрастей інстанцію невідомий автор 4 книги Маккавейів (а за ним і автор грецького протографу «Ізборника 1073 р.») вибрав «λογισμός», що є цілком зрозумілим [див.: Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г., 1882, с. 151]. Цей багатозначний термін у деяких аспектах мав відтінок не просто «міркування» чи «розмірковування», але також означав «міркування влади»: не лише політичної, але й тієї, яка розумілася стоїками як влада над самим собою, над власними пристрастями. Це дуже добре узгоджувалося з темою уривку. «Λογισμός», окрім того, – це ще й «аргументоване розмірковування» [див.: Λογισμός, 2020], раціональне та доцільне, що цілком ув'язується зі спонуканням до дії/бездіяльності, спрямованої, зокрема, і на приборкання пристрастей. Можна навіть сказати, що «λογισμός» – це сфера *практичних розмірковувань*. Слово «помисль», яке болгарський перекладач чи руський переписувач вибрав для передачі відтінків грецького «λογισμός», присутнє в сучасній українській мові («помисел»), але його семантичне поле, зберігши ядро, пов'язане з *розмірковуванням* (старосл. «мысль» – думка, «розмірковування», задум, уява [Срезневский, 1902, стб. 216–217], децю змістилось у бік «замислу» й почало більше виражати думку, яку супроводжує певний намір [Словник української мови (СУМ), 1976, с. 122.], що у старослов'янській було лише одним зі значень [Срезневский, 1902, стб. 1170]. Хоча, з іншого боку, будь-яке практичне міркування, чи «міркування влади», звичайно ж має намір. Адекватними українськими відповідниками для перекладу можуть бути або збереження «помислу», або вибране нами слово «розмисел», яке в цьому відношенні може розумітися як властивість чи сфера свідомості, здатна до розмірковувань [СУМ, 1977, с. 741].

2. **«Ум».** Розмисел (λογισμός), спроможність якого контролювати пристрасті випробовується в цьому фрагменті, має відносно себе родове, підпорядковуюче поняття «ум» (гр. «νοῦς» [Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г., 1882, с. 151]). У класичній грецькій та візантійській традиції воно вживалось як максимально-широке поняття, а інколи як синтетичне щодо всіх духовних пізнавальних процесів, окрім емоцій, пристрастей або чуттєвого сприйняття, а також розглядалось як основа і ємність для «розмислу». Воно також часом онтологізувалось і пов'язувалося із божественним. Українське слово «ум» ми вважаємо доцільним для перекладу з огляду на те, що воно зберегло грецьку семантику здорового глузду та свідомості, яка дотримується певних правил чи звичаїв [СУМ, 1979, с. 435]. «Ум» є ширшим за «розум», пов'язаний зі знаннями та хистом, адже він поглинає не тільки теоретизування, але й *мудрість*, котра, як відомо, об'ємніша, ніж *знання*. Можливо, саме за такою схемою грецький автор і слов'янський перекладач конкретизують свої міркування.

3. **«Розум».** Щоб конкретизувати широке поняття «ум» (νοῦς), грецький автор визначає ознаки «розмислу», які звужують поняття «ум», перетворюючи його на «розмисел», а саме: 1) «ὀρθοῦ λόγου» та 2) «σοφίας βίου» (обидві словосполучки є поширеними ідіомами, починаючи з класичного періоду [див. про це: Книги Маккавейев, 2014, с. 435]), перекладені як «правий розум» та «моудростьное житие». Вони у цьому фрагменті виступають, імовірно, як протилежні поняття, накладаючись на дихотомічні схеми «думка»/«дія», «теоретичне міркування»/«практичне життя», «знання»/«мудрість» («ὀρθοῦ» у перекладі з греки означає «точний», «справедливий», «правильний», «правдивий», «прямий»). «Λόγου», перекладене як *«разумь»*, близьке у його греко-візантійському значенні до розрахунку, чи навіть калькуляції. «Ум», отже, не є «разумь». Це децю ширше за обсягом поняття. Очевидно, що і автор, і перекладач намагалися подати «розум» як такий, що більше відноситься до теоретичної, аніж до практичної царини, хоча він є тим, що всіляко впливає і направляє цю практичну сферу.

Основою ж практичного, що безпосередньо виходить на мораль, є «σοφίας βίον» («моудростьное життя»).

4. **«Мудрість».** Український переклад терміну «моудрость» («σοφία» [Ізборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г., 1882, с. 151]) словом «мудрість» не викликає сумніву. Намагання визначити «моудрость» («σοφία»), що входить у поняття «моудростьное життя» «σοφίας βίον» (популярної з часів античності ідіоми), є чи не найцікавішим у розглядуваному фрагменті. Цей інтерес пояснюється тим, що фрагмент уміщує визначення мудрості: «мудрість є знання божих і людських речей, та їх причин» (арк. 60 зв.), до якого додається пояснення, що «це є правильне навчання, яким божественної чистоти і людської корисності набуваємо» (арк. 60 зв.). У цьому визначенні не важко впізнати частину популярної у Візантії дефініції, щоправда, не мудрості, а філософії, уміщеної, зокрема, у першій книзі «Діалектики» Йоана Дамаскіна [Joannis Damasceni]: «*Φιλοσοφία* є розуміння божественних і людських речей, видимих і невидимих...» (РГБ, Ф. 304. I № 176. – арк. 37 зв.). Також воно нагадує фрагмент визначення філософії, яке нібито дав Кирило (Костянтин) Філософ як відповідь на питання логофета «Що таке філософія?». За найстарішим (т.з. Загребським) списком 1469 р.: «*божних і людських речей розуміння того, як по мірі сил може людина наблизитися до Бога, яке ділами вчить людину образом і подобою бути тому, Хто її створив*» (арк. 724) [див. фотокопію рукопису: Климент Охридски, 1973, с. 60–88]. «Розуміння мудрості як знання божественних і людських речей <...> фактично, співпадає з одним із визначень Йоана Дамаскіна і визначенням Кирила, однак істотне доповнення – “и иже с тем вина”, – пише С. Бондар, – надає йому новий відтінок, оскільки тут йдеться про пізнання не тільки явища, але й сутності, основи і причини речей. Своєрідність цієї дефініції полягає ще й в тому, що мова фактично йде не про мудрість, а про філософію. Автор, напевно, відчував певну недовіру до терміну “філософія” і вжив більш близький його християнському світогляду термін “мудрість”» [Бондарь, 1990, с. 27–28].

Саме співставлення розуміння «мудрості» в «Ізборнику 1073 р.» з відомим у Візантії визначенням філософії цікаве й продуктивне, але з висновками автора погодитися важко. «Мудрість» замість «філософії» прочитується в тексті першоджерела і візантійського, і болгарського, і руського Ізборників (яким, як уже зазначалось, є IV книга Маккавейів). Окрім того, насправді відбулася підміна не «філософії» «мудрістю», а навпаки – «мудрості» «філософією», адже це визначення, що потрапило в IV книгу, має давню історію саме зі словом «мудрість». Ідентичні до «Ізборника» дефініції зустрічаються у Цицерона, Сенеки, Арістобула Александрійського, Клодія Альбіна, Плутарха й ін. [Van den Hoek, 1988, p. 31]. У християнські тексти воно потрапляє, очевидно, завдяки посередницькій ролі Філона Александрійського: «σοφία δε ἐπιστήμη θεῶν καὶ ἀνθρώπων καὶ τῶν τούτων αἰτίων» («... мудрість – це знання божественного і людського та їх причин», Philo, *De Congressu eruditionis gratia* 79). Цицерон подає це визначення латиною: «sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae cuiusque rei causa sit» («мудрість – це пізнання божественного і людського та що є причиною всього», Cicero, *Tusculan Disputations* IV.26.57). До нього, як бачимо, визначення було популярним серед стоїків, що добре узгоджується зі змістом уривка, присвяченого управлінню пристрастями. Додані сюди елементи вчення Арістотеля про причину речей не суперечать стоїчному пафосу, бо з'ясування причини пристрасті вказує на спосіб її приборкання. З іншого боку, С. Бондар міг би бути й правий, побачивши деяку упередженість грецького укладача протографа «Ізборника 1973 р.» щодо філософії. Збираючи матеріал для своєї флорилетії, зокрема формуючи зміст розглядуваного уривка, він свідомо випустив рядки четвертої Маккавейської книги, де наполегливо підкреслювалось, що головне питання, розглядуване в книзі, «найбільш філософське» [див.: Книги Маккавеев, 2014, с. 431]. Недовіра до язичницької, «зовнішньої», «світської», як її називали у Візантії, філософії («ἔξωθεν φιλοσοφία») проступає і в інших статтях «Ізборника» (арк. 18 зв.).

Слід також зазначити, що вживання терміну «мудрість» могла спричинити не тільки недовіра до філософії, але й навпаки – розуміння самої її суті, адже філософія, згідно з

класичним формулюванням, не позначає готову мудрість, а є тільки прагненням до неї. Принаймні це чітко розумів уже Філон Александрійський, а слідом за ним і Климент Александрійський, який у «Строматах» повторює згадане вище визначення мудрості (Str. 30.1.), а філософію називає «відданістю» чи «увагою» (ἐπιτήδευσις, De Congr. 79, Str. 30.1.) до мудрості. Щодо філософії мудрість виступає як її «пані» (κυρία), так само, як філософія панує над іншими науками, що їй передують (προλαϊδείας). Ще раніше Філон називав філософію «рабою» мудрості – «φιλοσοφία δούλη σοφίας» (De Congr. 80, Str. 30.1), і саме в такому сенсі філософія здатна керувати пристрастями, з чим погоджуються обидва мислителі (De Congr. 80, Str. 30.2). Щоправда, у Давида Анахта, звідки, імовірно, це визначення потрапило в списки «Діалектики» Дамаскіна, на місці «мудрості» стоїть вже «філософія» [див.: Davidis, 1904, S. 20], яка тут розуміється не як «господиня», а як «матір» («μήτηρ») наук і мистецтв [Davidis, 1904, S. 21]. Давид сам вказує на джерело, з якого він запозичив визначення, – на філософію Піфагора, а точніше – на якусь із праць філософа-неопіфагорійця Нікомаха з Гераси [Davidis, 1904, S. 26] (можливо, йдеться про втрачене «Життя Піфагора», де, цілком імовірно, також стояла «філософія» замість «мудрості»). Давид, найвірогідніше, писав грекою, а не вірменською. Укладач оригіналу «Ізборника 1073 р.», звісно ж, міг бути знайомий із його найзнаменитішим трактатом «Визначення філософії», адже створював свою компіляцію однозначно пізніше, але вирішив, мабуть, зберегти класичне розуміння «мудрості», уміщене в книзі Маккавєїв. На наш погляд, у фрагменті «Ізборника 1073 р.» «мудрість», принаймні теоретично, відрізняється від «розуму». Мудрість розуміється значно ширше, позначає практичний ум, що здатен вирішувати конкретні життєві питання.

Надалі традиція перекладу, започаткована в «Ізборнику 1073 р.», продовжувалась, що потребує наступних ретельних студій.

Насамкінець кілька слів про українську філософську термінологію та її можливості щодо перекладу текстів типу «Ізборника 1073 р.». Одразу ж зазначимо, що протягом тривалого часу запропонована четвірка термінів не була легітимною в сучасній українській філософії, зокрема й орієнтованій на переклад. Наприклад, у «Філософському енциклопедичному словнику» 2002 р., виданому за редакцією В. І. Шинкарука, розведені поняття «розсудок» і «розум», дається історичний огляд вживання цих понять від Античності до Канта і Гегеля, але термін «розум» подається як еквівалент поняттю «ум». У енциклопедичній замітці подані достатньо точні характеристики категорії «розуму» («ума») у філософській традиції, зокрема вказується на його онтологізацію в досократиків, неоплатонізм, стоїцизм тощо [Філософський енциклопедичний словник (ФЕС), 2002, с. 555–556]. Однак вживання понять «розум» і «ум» як синонімів викликає заперечення, так само, як і думка про те, що «розум» набуває в досократиків вигляду «νοῦς» (νόος) чи «λόγος», виражаючи рушійну силу Всесвіту [ФЕС, 2002, с. 555]. Такий підхід не дозволив би адекватно перекласти наш фрагмент. Пропонований нами термін «розмисел» у словнику відсутній. Спроба актуалізувати український термін «ум» і надати йому легітимності була застосована при підготовці першого тому «Європейського словника філософій» (2009 р.), у зв'язку, щоправда, із необхідністю пояснити нюанси перекладу французького «esprit», яке в його відношенні до латини може виступати як «esprit/mens» (відповідає українському «ум») та «esprit/ingenium» (відповідає українському «розум»). У цій схемі «ум» мислиться традиційно: як синтетичне поняття, що охоплює всі прояви мисленнєвої активності, а «розум» вказує на інтенсивність і рівень «ума» [Європейський словник філософій, 2009, с. 177].

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки: 1) при роботі з давнім рукописним матеріалом старослов'янською мовою, зокрема «Ізборником 1073 р.», слід проводити дистинкції між термінами «розум», «розмисел», «ум», «мудрість», адже вони мали відмінне смислове навантаження, породжене спробою їх перекладу з греки; 2) слововжиток «Ізборника 1073 р.» змушує заново ставити питання про відповідність сучасної української філософської термінології розвитку європейської та, власне,

і української філософії, зокрема при роботі з цим текстом стає зрозуміло, що в сучасній термінологічній схемі неправомірно всі пізнавальні процеси та психічні інстанції охоплювати поняттям «розум», адже це не відповідає ані історичній традиції, ані реальному стану речей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бибиков М. В. Византийский прототип древнейшей славянской книги: Изборник Святослава 1073 г. М.: Памятники исторической мысли, 1996. 403 с.
- Бондарь С. В. Философско-мировоззренческое содержание «Изборников» 1073–1076 годов. АН УССР, Ин-т философии. К.: Наукова думка, 1990. 149 с.
- Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / під ред. Б. Кассен. Т. 1. Київ: Дух і літера, 2009. 576 с.
- Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. С греческим и латинским текстами. Чтения в Обществе истории и древностей российских. Кн. 4. 1882. 184 с.
- Изборник Святослава 1073 года: Научный аппарат факсимильного издания. М.: Книга, 1983. 79 с.
- Изборник Святослава 1073 года: Факсимильное издание. М.: Книга, 1983. 266 л.
- Камчатнов А. Философская терминология Изборника Святослава 1073 года и ее перевод. *Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому*. М.: Наука, 1987. С. 67–73.
- Климент Охридски. Събрани съчинения: в 3-х тт.; т. 3. София: Българска академия на науките, 1973. 259 с.
- Книги Маккавеев / пер. с греч., введение и комментарии Н. В. Брагинской, А. Н. Коваля, А. И. Шмаиной-Великановой; под общ. ред. Н. В. Брагинской; научный редактор М. Туваль. М.: Мосты культуры/Гешарим, 2014. 632 с.
- Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови Х–ХІ віків. Історія церковнослов'янської мови. Том 5. *Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови*. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. 493 с.
- Пейчев Б. Философский трактат в симеоновом сборнике / пер. с болг. В. С. Горский; отв. ред. В. М. Ничик. К.: Наукова думка, 1983. 151 с.
- Пейчев Б. Философский трактат в Симеоновия сборник. София: Изд. на Българската академия на науките, 1977. 139 с.
- Пейчев Б. Философский трактат в Симеоновом Сборнике. *Изборник Святослава 1073 года: Философский трактат* / пер. с древнеславянск. К.: Наук. думка, 1983. С. 138–145.
- Симеонов сборник: по Светославовия препис от 1073 г. в три тома. Т. 1. София: Изд. на Българската академия на науките, 1991. 1242 с.
- Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.) / АН СССР, ИРЛИ; отв. ред. Д. С. Лихачев. Л.: Наука, 1987. 493 с.
- Словник української мови: в 11 т.; т. 10 / під ред. І. К. Білодіа, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. Київ: Наукова думка, 1979. 658 с.
- Словник української мови: в 11 т.; т. 7 / під ред. І. К. Білодіа. Київ: Наукова думка, 1976. 732 с.
- Словник української мови: в 11 т.; т. 8 / під ред. І. К. Білодіа, В. О. Винник. Київ: Наукова думка, 1977. 927 с.
- Срезневский И. И. Материалы для словаря русского языка по письменным памятникам / Издание ОРЯС ИАН. Т. 2. СПб.: Типография ИАН, 1902. 919 с.
- Філософський енциклопедичний словник / під ред. В. І. Шинкарука. К.: Абрис, 2002. 742 с.
- Davidis. Prolegomena et in Porphyrii Isagogen commentarium / ed. A. Busse. *Commentaria in Aristotelem graeca*. Vol. XVIII. P. II. Ber., 1904. 262 s.
- Foster P. M. The Church Slavonic Translation of Maccabees in the Gennadij Bible (1499). New York: Columbia University, 1995. 419 p.

Joannis Damasceni. *Dialectica. Patrologia Graeca (PG)* 94. Cols. 523–536.

Van den Hoek A. W. *Clement of Alexandria and His Use of Philo in the Stromateis: An Early Christian Reshaping of a Jewish Model*. Leiden; New York; København; Köln: Brill Archive, 1988. 267 p. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004304192>.

Λογισμός. (2020). *ΛΟΓΕΙΟΝ*. Retrieved from <https://logeion.uchicago.edu/λογισμός>.

Киричок Олександр Борисович

доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди

Національна академія наук України

вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001

E-mail: kyrychok73@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5582-8660>

Стаття надійшла до редакції: 05.10.2020

Схвалено до друку: 09.11.2020

**SOME ASPECTS OF “MISCELLANY OF 1073” PHILOSOPHICAL TERMS
TRANSLATION: PHILOSOPHY OF COGNITION**

Kyrychok Oleksandr B.

DSc in Philosophy, Senior Researcher of H. Skovoroda Institute of Philosophy

National Academy of Sciences of Ukraine

4, Tryokhsviatitelska str., 01001, Kyiv, Ukraine

E-mail: kyrychok73@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5582-8660>

ABSTRACT

This research article is devoted to the research of philosophical terms of the famous Kyivan Rus' artifact on translation of the 11th century – “Miscellany (Izbornyk) of 1073”. Scientists studied this subject in the past. However, they were focused on logical terminology, reflected in the famous fragment of “Miscellany”, which was called “philosophical treatise”. The author of this research article, unlike other scientists, has researched a part of the text “Joseph on the Maccabees”. It is no less important for clarifying the peculiarities of the philosophical terms use than the already mentioned “philosophical treatise”. The chapter “Joseph on the Maccabees” in “Miscellany” is a translation of fragments of the 4 Maccabees from Greek into Old Church Slavonic, which raises the issue – how passions can be guided by reflection. This well-known apocrypha is quite saturated with receptions of classical Greek philosophy, primarily Platonism, Aristotelianism and Stoicism. It is also extremely valuable as an illustration of the complex process of the translator's selection of ancient Slavic equivalents of Greek philosophical terms related to the philosophy of knowledge and ethics. Some of them were subsequently established in our philosophical language. In particular, the features of translation of such Greek words as “λογισμός”, “νοῦς”, “λόγος”, “σοφία” reflected in “Miscellany” into Old Church Slavonic have been analyzed, and the possibility of Old Church Slavonic terms translation into modern Ukrainian has also been considered. The result of the study is recognition of the need to raise the issue of modern Ukrainian philosophical terms ability to reproduce ancient Greek or even ancient Slavic terms associated with philosophy of knowledge in the process of translation. In particular, when dealing with “Miscellany”, it becomes clear that it is wrongful to reflect all cognitive processes and psychic instances with the concept “mind” in the modern terminological scheme. When dealing with old handwritten material in Old Church Slavonic, in particular “Miscellany of 1073”, it is necessary to define and distinguish the concepts of “reflection”, “mind”, “intellect”, “wisdom”, since they had specific meaning generated by attempt to translate them from Greek.

Keywords: “Miscellany of 1073”, philosophical terms, reflection, mind, intellect, wisdom.

REFERENCES

- Bibikov, M. V. (1996). *Byzantine Prototype of the Oldest Slavic Book: Svyatoslav's Miscellany of 1073*. Moscow: Monuments of Historical Thought. (In Russian).
- Bilodid, I. K. (Ed.). (1976). *Dictionary of the Ukrainian Language: In 11 Vols.* (Vol. 7). Kyiv: Naukova Dumka. (In Ukrainian).
- Bilodid, I. K., Buryachok, A. A., & Hnatyuk, H. M. (Eds.). (1979). *Dictionary of the Ukrainian Language: In 11 Vols.* (Vol. 10). Kyiv: Naukova Dumka. (In Ukrainian).
- Bilodid, I. K., & Vynnyk, V. O. (Eds.). (1977). *Dictionary of the Ukrainian Language: In 11 Vols.* (Vol. 8). Kyiv: Naukova Dumka. (In Ukrainian).
- Bondar, S. V. (1990). *Philosophical and Ideological Content of "Izbornik" 1073–1076*. Kyiv: Scientific Thought. (In Russian).
- Braginskaya, N. V., & Tuval, M. (Eds.). (2014). *Books of Maccabees*. (N. V. Braginskaya, A. N. Koval, A. I. Shmaina-Velikanova, Trans.). Moscow. (In Russian).
- Busse, A. (Ed.). (1904). David. Prologomena and Porphyrii Isagogen Comment. *Greek Commentators on Aristotle* (Vol. XVIII). Berlin. (In Greek).
- Cassin, B. (Ed.). (2009). *European Vocabulary of Philosophies: Dictionary of the Untranslatables* (Vol. I). Kyiv: Dukh i Litera. (In Ukrainian).
- Foster, P. M. (1995). *The Church Slavonic Translation of Maccabees in the Gennadij Bible (1499)*. New York: Columbia University.
- John of Damascus. *Dialectic Patrologia Graeca* (PG) 94 (Cols. 523–536). (In Greek).
- Kamchatnov, A. (1987). Philosophical Terminology in Svyatoslav's Miscellany of 1073 and Its Translation. *Old Rus' Literary Language in its Relation to Church Slavonic Language* (pp. 67–73). Moscow: Nauka. (In Russian).
- Kliment Ohridski. (1973). *Collected Works: In 3 Vols.* (Vol. 3). Sofia: Bulgarian Academy of Sciences. (In Bulgarian).
- Likhachev, D. S. (Ed.). (1987). *Dictionary of Scribes and Bookishness of Ancient Rus'* (Issue 1: XI – first half of the XIV century). Leningrad: Nauka. (In Russian).
- Ogienko, I. (1929). Monuments of the Old Slavonic Language of the X–XI Centuries. History of the Church Slavonic Language (Vol. 5). *The Most Important Monuments of the Church Slavonic Language*. Warsaw: Synodal Printing House. (In Ukrainian).
- Peychev, B. (1977). *The Philosophical Treatise in Simeon's Miscellany*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences. (In Bulgarian).
- Peychev, B. (1983a). *Philosophical Treatise in Simeon's Miscellany*. (V. S. Gorsky, Trans.). Kyiv. Scientific Thought. (In Russian).
- Peychev, B. (Trans.). (1983b). Svyatoslav's Miscellany of 1073: Philosophical Treatise. In B. Peychev, *Philosophical Treatise in the Simeon Miscellany* (pp. 138–145). Kyiv. (In Russian).
- Shynkaruk, V. I. (Ed.). (2002). *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. Kyiv: Abris. (In Ukrainian).
- Simeon's Miscellany: According to Svetoslav's Transcript from 1073: In 3 Vols.* (Vol. 1). (1991). Sofia: Bulgarian Academy of Sciences.
- Sreznevsky, I. (1902). *Materials for a Dictionary of the Rus' Language Based on Written Monuments* (Vol. 2). Saint Petersburg: Printing House IAN.
- Svyatoslav's Miscellany of 1073: Facsimile Edition*. (1983). Moscow: Kniga. (In Russian).
- Svyatoslav's Miscellany of 1073: The Scientific Apparatus of the Facsimile Edition*. (1983). Moscow. Kniga. (In Russian).
- The Prince Svyatoslav's Miscellany of 1073. With Greek and Latin Texts. (1882). *Reading in the Society for the History and Antiquities of the Russian* (Book 4). (In Russian).
- Van den Hoek, A. W. (1988). *Clement of Alexandria and His Use of Philo in the Stromateis: An Early Christian Reshaping of a Jewish Model*. Leiden; New York; København; Köln: Brill Archive. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004304192>.
- Λογισμός. (2020). ΛΟΓΕΙΟΝ. Retrieved from <https://logeion.uchicago.edu/λογισμός>.

Article arrived: 05.10.2020

Accepted: 09.11.2020